

АУТОРИТЕТ ДРЕВНИХ САБОРА И ПРЕДАЊЕ ОТАЦА

Сабори у Раној Цркви

Домет овога есеја је ограничен и омеђен. Он не представља ништа више од једног увода. Обе теме – и улога Сабора у историји Цркве и функција Предања – последњих година предмет су интензивног проучавања. Намера овога есеја јесте да понуди извесне сугестије које би могле бити од помоћи како у погледу даљег истраживања документарних сведочанстава, тако и у погледу богословског процењивања и тумачења истих. Застава, крајњи проблем је еклисиолошки. Црквени историчар је неизбежно увек и богослов. Он увек мора да искаже и свој лични [богословски] став и убеђење. Са друге стране, од императивне важности је да богослови, такође, буду свесни шире историјске перспективе у којој се питања вере и учења непрестано разматрају и поимају. Мора се, са опрезношћу, избегавати анахроност у језику. Свака епоха мора да се разматра у њеним сопственим појмовима.

Онај који проучава Древну Цркву мора да започне од проучавања одређених Сабора, узетих у њиховом конкретном историјском контексту, у склопу њиховог нарочитог егзистенцијалног залеђа, без покушаја било каквог претходног уопштавајућег дефинисања. А то је управо оно што чине историчари. Није постојала никаква "теорија Сабора" у Древној Цркви, никакво разрађено "богословље Сабора", па чак ни утврђена канонска правила [о Саборима]. Сабори Ране Цркве, током прва три столећа, били су повремене скупови, одржавани у нарочите сврхе, обично у ситуацији преке потребе, да би се размотрила одређена питања која су од заједничкога интереса. Сабори су били пре *догађаја* него институције. Или да се послужимо изразом покојног Дом Грегори Дикса, "у преникејским временима Сабори су били средство коме се прибегавало повремено, без утврђеног места у схеми црквене управе".¹ Наравно, већ у то време било је опште прихваћено и признато да сусрети и саветовања епископа, који су

¹ Иx: Fr. Georges Florovsky, *The Authority of the Ancient Councils and the Tradition of the Fathers*, GLAUBE, GEIST, GESCHICHTE: Festschrift für Ernst Benz zum 60. Geburtstag am 17. November 1967, ed. Gerhard Müller, Winifred Zeller, Leiden, E. J. Brill, 1967, s. 177-188.

представљали или, тачније, оличавали своје помесне Цркве или "заједнице", јесу прави и природни метод пројављивања и постизања јединства и сагласности у стварима вере и дисциплине. Осећање јединства Цркве било је снажно у раним временима, премда се још увек није одражавало и на организационом плану. "Колегијалност" епископа била је у начелу већ прихваћена и концепт *Episcopatus unus* [Епископ је један] већ се налазио у процесу образовања. Епископи одређене области су се састајали ради избора и хиротоније нових епископа. Овим су били полагани темељи за будући обласни или митрополијски систем. Али, све ово је био један спонтани развој. Чини се да су "Сабори" настали најпре у Малој Азији, крајем другог столећа, у периоду интезивне одбране од ширења "Новога пророштва", то јест од ентузијастичке најезде монтанизма. У овој ситуацији било је најприродније да се главни нагласак стави управо на "Апостолско Предање", чији чувари беху епископи и сведоци у својим конкретним парохијама.

У трећем веку је у Северној Африци била установљена нека врста саборскога система. Дошло се до тога да су Сабори најбоље средство за сведочење, артикулисање и објављивање заједничкога поимања Цркве, као и сагласја и једнодушности помесних Цркава. Професор Георг Кречмар је, у својој недавној студији о Саборима Древне Цркве, сасвим оправдано, запазио да је основно старање раних Сабора било управо старање за Јединство Цркве: "Schön von ihrem Ursprung her ist ihr eigentliches Thema aber das Ringen um die rechte, geistliche Einheit der Kirche Gottes".² Но, ово јединство је било засновано на истоветности Предања и једнодушности вере, пре него на било каквом институционалном обрасцу.

Царски или Васеленски Сабор

Ситуација се променила са обраћењем цара. Од Константина, или још тачније – од Теодосија, било је опште прихваћено и признато да Црква сапостоји са Римским царством, то јест са универзалним царством које је прихватило Хришћанство. "Обраћење царства" је учинило универзалношћу Цркве видивијом него икада раније. Наравно, то није придодало ништа битно нити суштинско самој универзалности [васеленскости] Хришћанске Цркве. Али, отвориле су се нове могућности за видиву пројаву те универзалности. Управо је у таквој ситуацији био одржан Први Општи Сабор, Велики Никејски Сабор. Он ће постати парадигма за касније Саборе. Новоустановљени положај Цркве је захтевао *икуменско* [васеленско] деловање управо због тога што хришћански живот у свету више није био организован на основу помесности, већ на основу царства као целине. Црква је изашла напоље у свет и помесне Цркве су, због тога, морале да науче да више не живе као самодовољне заједнице (на који начин су – у пракси, прем-

да не и у теорији – оне претежно и живеле у прошлости), већ као делови шире духовне управе³. Општи Сабори, онако како су започели Сабором у Nikeји, у извесном смислу, могли су бити описани као “Царски Сабори” (die Reichskoncile), и ово је, највероватније, и био првобитни и изворни смисао појма “икуменски” који је био примењиван на Саборе.⁴ Било би овде неумесно опширније разматрати сложени и контроверзни проблем природе или карактера те необичне структуре новог Хришћанског Царства, теократске *Res publica Christiana*, у којој се Црква на неки чудан начин венчала са царством.⁵ За нашу непосредну тему то није суштински битно.

Сабори четвртога столећа били су и даље повремени скупови или појединачни *goiађаји*, и њихов крајњи ауторитет био је и даље заснован на њиховој сагласности са “Апостолским Предањем”. Значајно је да у то време, у четвртог столећу, па ни касније, није било никаквих покушаја да се развије било каква законска или канонска теорија “Општих Сабора”, као седишта крајњег ауторитета, са нарочитом компетентношћу и моделима процедуре, иако су Општи Сабори *de facto* били признати као права инстанца која треба да се бави питањима вере и учења, односно као ауторитет у погледу тих питања. Не би било никакво претеривање рећи да Сабори никада нису били сматрани за канонске институције, већ пре за повремене *благодатне* [харизматичке] *goiађаје*. Сабори нису били схватани као периодични скупови који треба да се одржавају неког унапред утврђеног датума. И ниједан Сабор није био унапред прихваћен као ваљан, и многи Сабори су заиста били и одбачени, упркос њиховој формалној регуларности. Довољно је поменути озлоглашени *Разбојнички сабор* из 449. године. Заиста, они Сабори који су били истински признати за “Икуменске” [Васеленске], у смислу њиховог обавезујућег и непогрешивог ауторитета, били су признати као такви одмах или после извесног одлагања, не због њихове формалне канонске компетентности, већ због њиховог *благодатног* карактера. Они су под руководством Духа Светога сведочили Истину, у сагласности са Светим Писмом, какво је предато у Апостолскоме Предању.⁶

Овде није место да се бавимо разматрањем *теорије реципиције* [Саборá]. Уствари, није било никакве [такве] *теорије*. Постојао је на просто увид у ствари вере. Ханс Кинг, у својој новој књизи *Strukturen der Kirche*, предложио је користан правац за приступ самом овом проблему. Истина, др Кинг није историчар, али историчари могу његову богословску схему да примене на плодносан начин. Кинг предлаже да саму Цркву треба да сматрамо својеврсним “Сабором”, Сабрањем, и то Сабором сазваним од Самога Бога, *aus göttlicher Berufung*, те да историјске Саборе, то јест Икуменске [Васеленске] или Опште Саборе, [треба да сматрамо] Саборима сазваним од људи, *aus menschlicher Berufung*, “изображењем” Цркве, исти-

ни за вољу “изображењем истинитим”, али које, ипак, није ништа више до “изображење”.⁷ Занимљиво је запазити да је сличну концепцију, пре много година, изложио и велики руски историчар Цркве В. В. Болотов у својим *Предавањима о историји Дрвне Цркве*. Црква је *Ecclesia*, сабрање које се никада не разилази.⁸ Другим речима, крајњи ауторитет – као и способност да се препознаје Истина у вери – положен је у Цркву која заиста јесте “Божанска Установа”, у правом и строгом смислу те речи, док [са друге стране] ниједан Сабор, и никаква “саборска установа”, није *de jure Divino*, осим уколико се не покаже као истинита икона или пројава саме Цркве.

Чини се да се овде налазимо у зачараном кругу. И заиста из њега нећемо моћи да изађемо уколико будемо инстистирали на формалним гаранцијама у погледу доктринарних ствари. Али, очигледно, такве “гарантије” не постоје и не могу да се дају, а нарочито не унапред. Извесни “Сабори” су уствари били промашаји, ништа више до *conciliabula*, лажни сабори који су завршили у заблуди. И због тога су, касније, и били одбачени. Историја Саборá у четвртог столећу је, у овом погледу, веома поучна.⁹ Црква је прихватала или одбацивала захтеве Сабора, али не на формалној нити “канонској” основи. А одлука Цркве је свагда била крајње селективна. *Сабор није изнад Цркве* – ово је био став Дрвне Цркве. Сабор је управо “изображење” [представљање]. Ово је објашњење чињенице да се Дрвна Црква никада није позивала на “саборски ауторитет” уопштено нити *in abstracto*, већ свагда на *конкретне* Саборе, или, пре, на њихову “веру” и сведочење. О. Ив Конгар је недавно објавио изванредни чланак о питању “Првенства прва четири Васеленска Сабора”, и сведочанства која је сакупио су изузетно поучна.¹⁰ Уствари, управо је нормативно првенство Nikeјског, Ефеског и Халкидонског Сабора, то јест првенство њиховог догматичког ауторитета било оно што је Црква осећала као верни и одговарајући израз непролазне истине вере која је једном [засвагда] предата Цркви. И опет нагласак није био толико на “канонском” ауторитету, већ на Истини. Ово нас доводи до најсложенијег и кључног проблема – који су крајњи *кријеријуми* Хришћанске Истине?

Христос – Критеријум Истине

Нема лакога одговора на ово питање. Уствари, постоји веома једноставан одговор – *Христос јесте Истина*. Извор и критеријум Хришћанске Истине јесте Божанско Откривење, у својој двоједној структури, у своја два Завета. Извор Истине је Реч Божија. Овај једноставни одговор је био радо даван и опште прихваћен у Дрвној Цркви, као што се, такође, радо прихвата у подељеном Хришћанству нашега времена. Међутим, овакав одговор не решава проблем. Уствари, тај одговор је био процењиван и

тумачен на различите начине, до тачке потпунога разилажења. То само значи да се проблем овим заправо само још више продубљује.

Мора се поставити ново питање. На који начин је било разумевано Откривење? Рана Црква није имала никакве сумње у погледу "довољности" Светога Писма, и никада није покушавала да иде даље од тога, и свагда је захтевала да се не иде даље од тога. Али, већ у време апостолско јавио се проблем тумачења у свој његовој изазовној заоштрениости. Које је то руководеће ерминевичко начело? У погледу овога, није било другога одговора осим позивања на "веру Цркве", веру и киригму (κίρυγμα) Апостола, апостолскога Предања (παράδοσις). Свето Писмо се може појмити искључиво у Цркви, како је Ориген снажно настојао, и како су, пре њега, настојали Св. Иринеј и Тертулијан. Позивање на Предање је уствари било позивање на ум Цркве, на њено умовање (φρόνημα). Био је то метод откривања и утврђивања Истине каква се свагда држала, од самога почетка: *semper creditum* (како се свагда веровало). *Непрекидносћу* хришћанскога веровања била је најочигледнији знак и залог његове истинитости: *без новотарија*.¹¹ И ова непрекидност вере Свете Цркве могла се на одговарајући начин показати сведочанствима из прошлости. И Црква се управо из тог разлога и у ту сврху, у богословским расправама, обично позивала на "древне" (οἱ παλαιοί) и цитирала их. Овај "аргумент из древности", међутим, морао је да се користи са извесном предострожношћу. Повремено позивање на древна времена и произвољна цитирања из списка древних аутора могло је често да буде двосмислено и, чак, да води у заблуду. Ово је било добро схваћено већ у време великог спора у вези са Крштењем у трећем столећу, и у то време је било званично покренуто питање ваљаности односно ауторитета "древних обичаја". Већ Тертулијан тврди да *consuetudines* (обичаји) у Цркви морају да се испитују у светлу Истине: *Domini noster Christus veritatem se, non consuetudinem, cognominavit* ("Господ наш Христос назва Себе не обичајем, већ Истином"; *De virginibus velandis*, I, 1). Св. Кипријан је преузео овај израз, да би га усвојио и Картагински сабор из 256. године. Уствари, "древност" сама по себи може да се покаже као ништа друго до незастарива заблуда: *nam antiquitas sine veritate vetustas erroris est* ("јер древност без истине јесте старина заблуде"; *Epist.* 74, 9). Блажени Августин се, такође, користио истим изразом: *In Evangelio Dominus Ego sum, inquit, veritas. Non dixit, Ego sum consuetudo* ("У Евангелију Господ рече: Ја сам Истина. Није рекао: Ја сам обичај"; *De baptismo* III 6, 9). "Древност" сама по себи не значи нужно и – истинитост, премда је хришћанска Истина била суштински "древна" Истина: морао је, дакле, да се пружи отпор "новотаријама" у Цркви.

Са друге стране, јеретици, гностици су били први који су прибегли употреби аргумента "из Предања" и та њихова употреба је нагнала Св.

Иринеја да разради своје схватање Предања насупрот лажним "предањима" јеретика који су се отуђили од ума Цркве.¹² Позивање на "древност" или на "предања" морало је да буде селективно и строго избирљиво. Одређена наводна "предања" су напосто била погрешна и лажна. Морало је да се препозна и идентификује "истинито Предање", аутентично Предање које може да се прати уназад све до ауторитета Апостола, и које може да се потврди и запечати универзалним *сагласјем* [помесних] Цркава. Међутим, управо ово сагласје није могло лако да се препозна. Извесна питања су и даље била отворена. Главни критеријум Св. Иринеја био је ваљан: *Предање – ајосѿолско и катѿоличанско* (или – универзално). Ориген је, у предговору своме спису *De Principiis*, покушао да опише оквир постојећег "сагласја" које је, по његовом мишљењу, било обавезујућег и ограничујућег карактера, и потом навео читав низ важних тема које је даље требало истражити. Постојала је знатна шареноликост помесних предања, како у погледу језика тако и у погледу дисциплине, чак и унутар непрекинуте заједнице [Цркве] у вери и *in Sacris*. Довољно је, у погледу овога, сетити се пасхалног спора између Рима и Истока, у коме је читаво питање ауторитета древних обичаја избило у први план. Трбало би се, такође, сетити и сукоба између Картагине и Рима, као и сукоба између Рима и Александрије, у трећем столећу, те нарастајуће напетости између Александрије и Антиохије, која је свој трагични врхунац и безизлаз достигла у петом столећу.

У овом раздобљу интензивних богословских спорова и сукоба, све струје које су у њима учествовале позивале су се на Предање и на "древност". Обе стране у спору састављале су читаве "зборнике" древних сведочанстава. Ова сведочанства су морала да буду пажљиво испитана и истражена по критеријуму много обухватнијем него што је то сама "древност". Одређена помесна предања, литургијска и богословска, била су коначно оспорена и одбачена наткриљујућим ауторитетом "икуменскога" *consensus-a* [сагласја]. Оштро сучељавање различитих богословских предања већ се збило на Ефеском Сабору. Сабор се поделио надвоје – на "икуменски" Сабор Св. Кирила и Рима, са једне, и на *conciliabulum* Истока, са друге стране. Уствари, било је постигнуто измирење, али је, ипак, и даље остала напетост.

Најупечативији пример осуде једног чувеног богословског предања, и то дуготрајног и значајног, иако додуше помесног, био је, наравно, драматични случај *Три поглавља* (*Tria capitula*). У вези са овим било је покренуто питање начела: у којој је мери било поштено и легитимно одбацивати веру оних који су се упокојили у миру и у заједници са Црквом? У вези са овим водила се жестока расправа, нарочито на Западу, и били су изнесени снажни аргументи против овакве перспективе.

нације. Упркос томе, Пети Васеленски Сабор је осудио Три поглавља. Икуменско саглашење је – ма колико оно, у то време, највероватније, и било натегнуто – ипак, надјачало саму “древност”.

Смисао позивања на Оце

Са правом је констатовано да је позивање на “древност” током времена мењало своју функцију и карактер. Апостолска прошлост је, у временима Св. Иринеја и Тертулијана, још увек била близу и у домаћају људскога памћења. Да, Св. Иринеј је, заиста, слушао у својој младости усмене поуке Св. Поликарпа, непосредног ученика Св. Јована Богослова. Било је то тек треће поколење од Христа! Сећање на апостолско време још увек је било свеже. Распон хришћанске историје је још увек био невелик и ограничан. Главна брига [Цркве] је, у том раном раздобљу, била усмерена на *апостолске основе, на почивајуће уручење киријме*. У складу са тим, Предање је, у то време, значило првенствено првобитно “уручење” или “уризање” [вере]. Питање тачнога преношења, после тек нешто мало преко једнога столећа, било је релативно једноставно, нарочито у Црквама које су основали сами Апостоли. Пуна пажња је била поклањана, наравно, списковима епископскога прејемства (уп. Св. Иринеј или Игесип), али није било тешко сачинити такве спискове. Питање “прејемства” ће се, пак, показати као много сложеније за поколења која су следила, а која су била [све] удаљенија од апостолскога времена.

Било је сасвим природно да се, у тим новим околностима, нагласак пренесе са питања почетне “апостолскости” на проблем сачувања апостолског “предања” (*depositum*). Предање је, сада, почело да значи више “преношење” него “уручење”. Питање непосредних веза, тј. “прејемства” – у широком и обухватном смислу те речи – испоставило се као питање од нарочите важности. Радило се о проблему вернога сведочења. Управо у тој ситуацији се први пут јавило позивање на ауторитет Отаца: Оци су били сведоци непрекинутости односно истоветности *киријме*, каква је преношена са поколења на поколење.¹³ Апостоли и Оци – ова два појма су била, опште узевши и обично, здруживана заједно у “аргументу из Предања”, како се он користио у трећем и четвртном столећу. То двоструко позивање, како на *корен* тако и на *нелажно* и *непрекинуто сачување*, било је оно што је гарантовало аутентичност веровања.

Са друге стране, Свето Писмо је било званично признато и прихваћено као основа и темељ вере, као Реч Божија и Писмо Духа. Но, и даље је остајао проблем правилног и одговарајућег тумачења. Свето Писмо и Оци, то јест *киријма* и *εἰσεῖσα*, обично су се наводили заједно – ἡ Γραφή καὶ οἱ πατέρες.

Указивање или, чак, непосредно позивање “на Оце” било је препознативо и истакнуто обележје богословског истраживања и расправе у времену великих Општих или Икуменских Сабора, почевши од Никејскога Сабора. Сам појам [Отаца] никада није био формално одређен. Користили су га, повремено и спорадично, већ рани црквени писци. Тај појам је често означавао хришћанске учитеље и предводнике претходних поколења. Постепено је тај назив почео да се користи за епископе као наменоване учитеље и сведоке вере. Касније је назив почео да се користи нарочито за епископе учеснике на Саборима. Заједнички елемент у свим овим случајевима била је *учиољеска служба* или задатак. “Оци” су били они који су преносили и проповедали правилно учење, учење Апостола, који су били руководитељи и наставници у хришћанском поучавању и катихези. У овом смислу, назив “Оци” се, у наглашеном смислу, примењивао на велике хришћанске писце. Мора се имати на уму да је главни, ако не и једини, приручник вере и учења у Древној Цркви било управо Свето Писмо. У управо су због тога чувени тумачи Светога Писма и били сматрани “Оцима” у правом смислу те речи.¹⁴ “Оци” су, пре свега, били учитељи, *doctores, διδάσκαλοι*. А они су били учитељи само у мери у којој су били сведоци, *testes*. Ове две функције се морају разликовати, иако су најтешће испреплетане. “Поучавање” је било апостолски задатак: “*Научиће све народе*”. И њихов “ауторитет” је био укоренен управо у овом послању: био је то, заправо, ауторитет сведочења. У вези са овим се мора указати на две главне ствари.

Прво, израз “Оци Цркве” има уствари очигледно *ограничавајући* нагласак: Оци су деловали не као појединци, већ пре као *viri ecclesiastici* [мужеви Цркве] (што је био омиљени израз Оригенова), испред Цркве и у име Цркве. Они су били гласноговорници Цркве, сведоци истине и вере, *magistri probabiles* [ваљани учитељи] по речима Св. Викентија Леринског. И у томе је био укоренен њихов “ауторитет”.¹⁵ Ово нас враћа концепту “изображења” [представљања]. Покојни Г. Л. Престиж је оправдано запазио: “Символи вере Цркве су израстали из учења Цркве: општи учинак [борбе против] јереси је био више тај да се учврсте стари Символи вере него да се сачињавају нови. Тако је најчувенији и најкључнији од свих Символа вере, онај Никејски, био тек нова верзија већ постојећег палестинског исповедања. Још једна важна чињеница се мора упамтити. *Стиварни умни рад, живојино важну тумачењску мисао нису дали Сабори који су доносили Символе вере, већ бојословски учиољеси који су појекрепљили и објаснили формулације прихваћене на Саборима. Учење Никејскога Сабора, које је на крају било и прихваћено, представљало је ставове јоросијаса ума који су радили чистијавих сијојину година пре и једесет година после актуалног одржавања Сабора.*¹⁶

Оци су били истински надахнитељи Сабора, како као присутни [на њима] тако и *in absentia*, а често и пошто су се већ упокојили. Из тог разлога и у том смислу, Сабори су имали обичај да наглашавају да "следеју Светим Оцима" – ἐλόμενοι τοῖς ἁγίοις πατέραςιν, како се изразио Халкидонски Сабор.

Друго, управо је тај *consensus patrum* био ауторитетан и обавезујући, а не приватна мишљења или ставови Отаца, премда чак ни њих не би требало пребрзо одбацивати. А овај *consensus* је, опет, био много више од емпиријске сагласности појединаца. Истински и аутентични *consensus* био је онај који је одражавао ум католичанске и икуменске Цркве – τὸ ἐκκλησιαστικὸν φρόνημα.¹⁷ Управо се на ту врсту сагласности (*consensus*) позивао Св. Иринеј када је тврдио да ни нарочита "способност", нити, пак, "недостатност" у бесеђењу појединачних предстојатеља у [помесним] Црквама не може имати утицаја на истоветност њиховога сведочења, будући да је "сила Предања", *virtus traditionis*, свагда и свугде истоветна (*Adv. haeres. I, 10, 2*). Проповед Цркве је свагда истоветна: *constans et aequaliter perseverans* [постојана и једнако трајна] (*Ibid., III, 24, 1*). Истински *consensus* јесте онај који пројављује и открива ову непролазну истоветност вере Цркве – *aequaliter perseverans*.¹⁸

Учитељски ауторитет Васеленских Сабора је заснован на *нейо-ирешивости* Цркве. Крајњи "ауторитет" је уризничен у Цркви која засвагда јесте *Суб и Ујврђење Исусине*. И то није првенствено канонски ауторитет, у формалном и специфичном смислу те речи, премда канонске претње и казне могу бити придодате саборским одлукама у погледу питања вере. Ауторитет Цркве је *благодатни* (харизматички) ауторитет који је утемељен у садејствовању Духа: "јер угодно би Духу Светиome и нама" (Дел. ап. 15, 28).

Напомене:

1. Dom Gregory Dix, *Jurisdiction, Episcopal and Papal, in the Early Church*, *Laudate*, XVI, No. 62, June 1938, p. 108.
2. Georg Kretschmar, *Die Konzile der Alten Kirche*, DIE ÖKUMENISCHEN KONZILE DER CHRISTENHEIT, hg. v. H. J. Margull, Stuttgart, 1961, s. 1.
3. Dom Gregory Dix, *Op. cit.*, p. 113.
4. Видети: Eduard Schwartz, *Über die Reichskonzilien von Theodosius bis Justinian*, 1921, прештампано у његовим *GESAMMELTE SCHRIFTEN*, IV, Berlin, 1960, ss. 3-158.
5. Уп. мој текст: *Empire and Desert: Antinomies of Christian History*, *The Greek Orthodox Theological Review*, III, No. 2, 1957, pp. 133-159.
6. Видети: В. В. Болотов, *Предавања о историји Дрвне Цркве*, III, 1913, с. 320 (на руском), као и његова *Писма А. А. Курјејеву*, 1931, с. 31 (на руском). Такође и: А. П. Доброклонски, *Васеленски Сабори Православне Цркве – њихово усјоројсјво*, Бого-словље, XI, 2-3, 1936, с. 163-172, pp. 276-287 (на србском).

7. Hans Küng, *Strukturen der Kirche*, 1962, s. 11-74.
8. V. V. Bolotov, *Lectures*, I, 1907, pp. 9-14.
9. Уп. Monald Goemans, O. F. M., *Het algemeene Concilie in de vierde eeuw*, Nijmegen-Utrecht, 1945.
10. *Primauté des quatre premiers conciles oecuménique*, *Le Concile et les Conciles*, Contribution à l'histoire de la vie de l'Eglise, 1960, p. 75-109.
11. За даље разматрање ове теме погледати мој чланак: *The Function of Tradition in the Ancient Church*, *The Greek Orthodox Theological Review*, IX, No. 2, 1964, pp. 181-200; као и: *Scripture and Tradition: An Orthodox point of View*, *Dialog*, II; No. 4, 1963, pp. 288-293. Уп. такође и: *Revelation and Interpretation*, BIBLICAL AUTHORITY FOR TODAY, ed. Alan Richardson & W. Schweitzer, London-Philadelphia, 1951, pp. 163-180.
12. Видети: B. Reynders, *Paradosis, Le progrès de l'idée de tradition jusqu'à Saint Irénée*, *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, V, 1933, p. 155-191; *La polemique de Saint Irénée*, *Ibid.*, VII, 1935, p. 5-27.
13. Уп. P. Smulders, *Le mot et le concept de tradition chez les Pères*, *Recherches de Science religieuse*, 40, 1952, p. 41-62; Yves Congar, *La Tradition et les traditions*, *Etudes historiques*, Paris, 1960, p. 57 ff.
14. Видети, пре свега, J. Fessler, *Institutiones Patrologiae*, denuo recensuit, auxit, edidit B. Jungmann, I, Innsbruck, 1890, s. 15-57; E. Amann, *Pères de l'Eglise*, *DICTIONNAIRE DE THEOLOGIE CATHOLIQUE*, XII, cc. 1192-1215; Basilius Steidle, O. D. B., *Heilige Väterchaft*, *Benedictinische Monatsschrift*, XIV, 1932, s. 215-226; *UNSERE KIRCHENVÄTER*, *Ibid.*, s. 387-398, s. 454-466.
15. Basilius Steidle, O. D. B., *Patrologia*, Friburgi Brig., 1937, s. 9: qui salem aliquo tempore per vinculum fidei et caritatis Ecclesiae adhaeserunt testesque sunt veritatis catholicae.
16. G. L. Prestige, *Father and Heretics*, London, 1940, p. 8. Италик је мој.
17. Eusebius, *Hist. eccl.* V, 28, 6 наводи анонимни спис *Против јереси Артемонове*, из трећег столећа. Допринос овога списка Иполиту је под знаком питања.
18. Видети мој чланак: *Offenbarung, Philosophie und Theologie*, *Zwischen den Zeiten*, IX, 1931, s. 463-480. Уп. Karl Adam, *Christus unser Bruder*, 1926, s. 116 f. Овај надахнути оделак је готово парафраза последњег поглавља (првих) *Commonitorium* Св. Викентија Леринског, у коме он оштро разликује заједнични и васеленски ум Цркве од *privatae opinione* појединаца: quidquid vero, quamvis ille sanctus et doctus, quamvis episcopus, quamvis confessor et martyr, praeter omnes aut etiam contra omnes senserit (*Cap.*, XVII).

са енглеској:
Мајтеј Арсенијевић